

La Barcelona de principis del segle XX a partir de les fonts literàries de dones*

Pepa Edo i Benaiges

Institut d'Ensenyament Secundari Isaac Albéniz
Badalona (Barcelona). Spain

Gemma Cànoves

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
Gemma.Canoves@uab.es

Data de recepció: juny 2000

Data d'acceptació: novembre 2000

Resum

L'article ofereix un exemple de la utilització de la literatura de dones com a document geogràfic per investigar la percepció femenina de l'espai viscut en la ciutat de Barcelona durant el primer terç del segle XX. La interpretació i l'anàlisi de l'espai urbà es basa en dues novel·les (*La Fabricanta*, de Dolors Monserdà, i *Les Algues Roges*, de Maria Teresa Vernet), en els escrits d'opinió de Carme Karr (*Cultura femenina*) i en els dos volums de memòries d'Aurora Bertrana.

Paraules clau: geografia del gènere, escriptores catalanes, novel·la urbana, Barcelona.

Resumen. *La Barcelona de principios del siglo XX a partir de las fuentes literarias de mujeres*

El artículo ofrece un ejemplo de la utilización de la literatura de mujeres como documento geográfico para investigar la percepción femenina del espacio vivido en la ciudad de Barcelona durante el primer tercio del siglo XX. La interpretación y el análisis del espacio urbano se basa en dos novelas (*La Fabricanta*, de Dolors Monserdà, y *Les algues roges*, de Maria Teresa Vernet), en los escritos de opinión de Carmen Karr (*Cultura femenina*) y en los dos volúmenes de memorias de Aurora Bertrana.

Palabras clave: geografía del género, escritoras catalanas, novela urbana, Barcelona.

Résumé. *Barcelone au début du XXème siècle selon les surces litteraires de femmes*

L'article offre un exemple de l'utilisation de la littérature de femmes comme document géographique pour faire une recherche sur la perception féminine de l'espace vécu à Barcelone pendant le premier tiers du XX siècle. L'interprétation et l'analyse de l'espace urbain

* Aquest article és part de la Memòria de Recerca presentada per Pepa Edo al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, sota el títol *La percepció femenina de l'espai viscut a la Barcelona de principis del segle XX*.

est basée sur deux romans (*La fabricanta*, de Dolors Monserdà, et *Les algues roges*, de Maria Teresa Vernet), sur les écrits d'opinion de Carme Karr (*Cultura femenina*) et sur les deux volumes de mémoires d'Aurora Bertrana.

Mots clé: géographie du genre, écrivaines catalanes, roman urbaine, Barcelone.

Abstract. *Barcelona during the beginning of XXth century as seen from women's literary sources*

This article is an example of feminist literature and geographical perspective from a gender point of view in Barcelona during the beginning of XX century. Related to urban gender perception, two novels have been analyzed (*La fabricanta*, by Dolors Monserdà, and *Les algues roges*, by Maria Teresa Vernet), the written opinion of Carme Karr in *Cultura femenina*, and two volumes of memoirs of Aurora Bertrana.

Key words: gender geography, Catalan writers, urban novel, Barcelona.

Sumari

Introducció	Anàlisi de resultats
Objectius i metodologia	Conclusions
Sobre les fonts	Bibliografia
El món urbà de les escriptores	

Introducció

L'objecte d'aquest estudi és la percepció femenina de l'espai viscut a la Barcelona de principis del segle XX. Per això, hem utilitzat la literatura de dones com a font documental. La recerca suposa que l'anàlisi del gènere és considerat com una variable important explicativa, no l'única però imprescindible, per comprendre el comportament espacial i les relacions humanes amb l'entorn. La interpretació i l'anàlisi es basen en algunes de les obres literàries de les dues primeres generacions de narradores catalanes del segle XX: la que viu a finals i principis de segle, i la següent, la que ho fa en la Segona República. Dos contextos històrics (abans i durant la Segona República) que ens semblen fonamentals per distingir la percepció femenina sobre l'espai urbà barceloní al llarg del segle XX.

El fil de la investigació se centra en com les dones el viuen i el perceben, la utilització que en fan, les relacions que s'hi estableixen i la mobilitat que tenen. Tanmateix, s'hi analitza com s'identifiquen amb el lloc, què valoren de l'entorn, com expressen els seus lligams afectius i emocionals i quins tipus d'espais creen per tal d'expressar un sentit personal de lloc i d'identitat.

Objectius i metodologia

A grans trets, l'anàlisi respon a una idea subjacent: la utilització de l'espai urbà no és gratuïta, ans al contrari, respon a una ideologia, a un tipus determinat

d'estructuració social i funcional que reflecteix l'estructura de poder de la societat en base al gènere, la classe social i l'ètnia, la qual cosa dificulta l'accés de les dones a l'àmbit públic de la societat en agreujar els problemes de temps, distància, mobilitat i seguretat ciutadana respecte als homes (Karsten, 1995).

Un altre objectiu consisteix a introduir el protagonisme de les dones com a productores i consumidores en considerar la vida quotidiana com a perspectiva d'investigació, ja que en aquesta quotidianitat és on les dones estan instal·lades i viuen a diari la seva vida, i deixen escassa memòria de la seva experiència personal i col·lectiva.

S'ha adoptat la línia metodològica predominant en els estudis de gènere i de la geografia humanística, la qualitativa i la interactiva, per investigar l'experiència i les identitats femenines en els processos de canvi social de l'hàbitat urbà, sense menysprear la visió quantitativa dels fenòmens estudiats (Karsten i Meertens, 1991-1992). El mètode aplicat a l'exploració geogràfica del material literari neix d'un esquema de lectura previ elaborat a partir de l'*Enquesta Metropolitana* (Subirats i altres, 1992), Monk i Hanson (1989) i Durán (1988). En base al guió, calia identificar la informació i explorar el que hi ha explícit i implícit en la creació literària (Karsten i Meertens, 1991-1992; Campillo, 1992; Nogué 1983, 1985a i 1985b). La literatura ha estat l'eina per «descobrir» millor l'univers mental i la percepció que les escriptores ens transmeten de la seva realitat urbana.

Sobre les fonts

La geografia del gènere aplicada a l'espai urbà i a la creació literària catalana de dones són les dues fonts documentals bàsiques que estructuren i articulen la recerca, tot i que també s'utilitzen la història i la literatura feminista, recolzades en la cartografia. Les fonts literàries ens han ofert dues possibilitats: les memòries o els escrits d'opinió de les autores i les seves obres pròpiament literàries. En la recerca vam optar per incorporar aquests dos tipus d'informació, ja que era una de les millors maneres d'apropar-nos i endinsar-nos en la seva visió subjectiva o en el seu espai viscut.

De la primera generació, les que publiquen novel·les i contes en el primer quart del segle XX, les escriptores escollides van ser Dolors Monserdà (Barcelona, 1845-1919) i Carme Karr (Barcelona, 1865-1943). De la segona generació, la dels anys trenta, Maria Teresa Vernet (1907-1974) i Aurora Bertrana (Girona, 1899-Berga, 1974). L'anàlisi geogràfica es va centrar en dues novel·les urbanes: *La fabricant*, de Dolors Monserdà, i *Les algues roges*, de Maria Teresa Vernet. Els escrits d'opinió o memòries es basaven en les conferències donades per Carme Karr a l'Ateneu Barcelonès el 1910 sota el títol *Cultura femenina* i en els dos volums de *Memòries* d'Aurora Bertrana.

L'estudi de les obres literàries ha servit, d'una part, per recuperar l'experiència històrica de certs tipus de dones, ja que existeix una absència total de fonts directes sobre el que feien, percebiem, vivien, pensaven i l'ús que en feien de l'espai urbà. D'una altra, ens ha proporcionat una considerable informació

de caràcter geogràfic des de la perspectiva del gènere. L'estudi de les novel·les, l'hem realitzat centrant l'atenció en la representació i les experiències personals que les autores feien dels espais urbans exteriors i interiors. D'aquesta manera, se'ns han facilitat dades sobre les seves experiències en la vida social i privada d'alguns barris barcelonins del període estudiat.

El món urbà de les escriptores

El context social que viuen les escriptores de principis del segle XX és marcat per la desigualtat política i institucional, per la seva subordinació basada en el dret i la seva oberta discriminació en l'àmbit laboral (Nash, 1988). En aquesta situació, van sorgir dones i homes que van criticar la relegació social de les dones. I és en aquesta línia discursiva que cal emmarcar a les autores objecte de la nostra investigació: dones catalanes que viuen en un món on les seves percepcions urbanes estan molt condicionades pel sistema de gèneres, la classe social a què pertanyen i les seves experiències personals.

El camp temàtic i espacial, però, diferencien les obres d'una generació de l'altra, fruit de les circumstàncies en les quals viuen. La primera generació (Monserdà i Karr) es mou en un context social misogin determinant: ser una dona de lletres significa arriscar-se i afirmar-se en contra de la norma establerta i, a més, servir d'exemple (Charlon, 1990). La seva identitat de dones passa per la necessitat d'escriure. I en aquella època, el sol fet d'escriure significava un compromís, un acte de rebel·lia, una transgressió contra aquella societat que els assignava un espai limitat (la llar), i unes ocupacions concretes (el treball domèstic i l'educació de les criatures). Aquestes escriptores són conscients del moment clau que viuen i van contribuir amb la seva obra, les seves pràctiques espacials i la seva actitud davant la vida i la societat a obrir un camí —un àmbit d'actuació en l'espai públic—, no sense dificultats, per a les escriptores del segle XX (Segura, 1988). Així, doncs, la seva temàtica fonamental gira al voltant de la vida domèstica, precisament perquè és el marc on van quedar recloses la majoria de dones d'aquell temps. El seu camp espacial estarà molt centrat en l'habitatge i el seu entorn més immediat.

La segona generació, en canvi, viurà i escriurà en un context social molt més permissiu aparentment que el de principis del segle XX, atès que la misogínia continua latent. Tot i que el nou marc legislatiu republicà va significar per a les dones una ruptura respecte a la societat espanyola i catalana anterior a 1931, la vida quotidiana de les dones va canviar poc. La mentalitat social encara estava impregnada en el model cultural que defineix les dones per la seva maternitat i el seu estat civil. La integració de les dones, per tant, a l'àmbit públic en els camps de la cultura, del «treball» i de la política va ésser dificultosa per la pervivència d'una imatge cultural predominant que els associava, de manera quasi exclusiva, als homes (Domínguez, 1991).

Malgrat aquesta continuïtat històrica, es produeix alguna transformació important, com, per exemple, que cap no es va amagar amb un pseudònim masculí i totes publicuen amb un nom femení, la qual cosa significa que la

presència de les dones de lletres en la societat s'ha normalitzat. Tot i que cap d'elles no està vinculada a la lluita feminista, el seu feminisme es plasma tant en els seus criteris ideològics com en les seves obres —que reflecteixen tot el que la societat està aconseguint pel que fa a les dones—, i també en les quantioses activitats que realitzen.

El marc temàtic i espacial s'amplia a mesura que les dones guanyen llibertats i accedeixen a nous espais d'actuació. Si Vernet i Bertrana, entre d'altres, en la dècada de 1930 escriuen llibres de viatges, és perquè des de feia pocs anys les dones havien conquerit el dret a anar soles pel carrer, a trepitjar nous espais i a accedir a nous àmbits d'actuació, al marge de l'estrictament domèstic. A més, ens proposaran un model de dona que s'enfronta a la societat ella sola i en la qual el matrimoni i la maternitat no són l'única alternativa que es pot seguir, i les relacions sexuals sovint s'estableixen al marge del matrimoni (Segura, 1988). Aquesta segona generació de novel·listes, la trobarem integrada en activitats o entitats culturals, literàries i socials creades per l'associacionisme femení del primer terç del segle XX i que té com a màximes protagonistes de la primera generació Monserdà i Karr.

En definitiva, tenint en compte el context històric i les seves pràctiques espacials quotidianes, la segona generació d'escriptores (recollint les experiències realitzades per la primera) va exercir un paper d'agent de canvi social que es reflectirà en el nou marc creat per la Segona República. Convé recordar, també, que les dues generacions d'escriptores, especialment la segona, utilitzen la literatura com a mitjà per presentar nous models de dones i contribuir, d'aquesta manera, al canvi de mentalitat sobre la condició femenina.

Anàlisi de resultats

La fabricanta (1904) és una novel·la urbana que té com a escenari bàsic el barri barceloní de Ciutat Vella, l'actual Barri de la Ribera, entre els anys 1860 i 1875. L'acció bàsicament es desenvolupa en els límits espacials d'aquest barri: els carrers d'Isern —avui desaparegut amb motiu de la reforma de la Via Laietana— i els de Sant Pere, on Monserdà hi va viure una bona part de la seva vida. L'autora retrata els canvis que afecten la ciutat de Barcelona durant la segona meitat del segle XIX arran de la industrialització, quan es produeix la primera fase de la consolidació urbanística de l'Eixample. En canvi, *Les algues roges* (1934), és una novel·la ubicada a Barcelona i a París en els anys trenta, ciutats on l'autora va viure. L'acció es desenvolupa en els barris barcelonins del Paral·lel, Horta i Vallcarca, i en els parisencs del Parc de Monceau, St. Antoine i el de Montrouge (la perifèria).

A grans trets, les vivències urbanes de la primera generació reflecteixen, com ja hem citat, un món femení reclòs en l'espai domèstic i el seu entorn més immediat, i el treball de reproducció i, a voltes, el treball a domicili, són els motius fonamentals de la mobilitat femenina. Com a teló de fons, l'espai extradomèstic plasma el creixement de la ciutat i l'ocupació de l'Eixample per part de la vella burgesia i aristocràcia de Ciutat Vella. L'espai extradomèstic de

la segona generació, en canvi, emmiralla els nous àmbits d'actuació que han conquerit les dones en la dècada de 1930 i les transformacions espacials de la ciutat de Barcelona amb l'annexió de la corona de municipis veïns. L'àmbit públic de la societat ja no és viscut com l'espai exclusiu dels homes i és utilitzat, sovint, en funció de les necessitats professionals, de relació social i de lleure de les dones, tot i que un nombre important d'elles el viuen i l'utilitzen de manera parcial.

En les dues generacions d'escriptores es percep l'espai domèstic com l'espai urbà que millor expressa el seu sentit personal de lloc i d'identitat, i, dins d'aquest, el balcó simbolitza els desitjos de «llibertat». Alhora, la casa és l'espai viscut com a productiu i reproductiu, ja que és l'àmbit on l'estructura del sistema de gèneres permet dur a terme, sense gaires pressions socials, el treball en el propi domicili, opció laboral preferent de les dones en aquella època.

Quant a la mobilitat espacial dins de la ciutat, els avenços en matèria de transport (bàsicament públic) i una permissivitat social més gran de gènere facilitaràn a aquesta segona generació de dones una mobilitat més gran i una experiència perceptiva de l'entorn urbà molt més àmplia, factors que condicionaran que les seves relacions socials s'ampliïn i no depenguin tant del nucli familiar ni del més immediat. Tot i que el desplaçament a peu era normal, les protagonistes de Vernet per anar a la feina o al lleure ja han d'utilitzar el tramvia o el metro (en el cas de París).

Les dues novel·les reflecteixen la inseguret personal de les dones durant la nit en l'espai urbà. Les solucions adoptades per les autores són distintes: mentre Monserdà ho resol amb la protecció del germà o tutor de la protagonista, Vernet ho soluciona amb un taxi, senyal inequívoc que els temps canvien i les actituds de les dones, també. Coincideixen, però, a considerar el barri l'escenari del paisatge urbà més utilitzat per les dones, en sentir-se'l més proper i segur, i on s'establiran majoritàriament les xarxes de sociabilitat, caracteritzades per la seva estreta vinculació a la comunitat més immediata (el nucli familiar i el veïnatge). Ara bé, Vernet ens explica nous tipus de relació social basats en l'amistat i generats a partir d'un lloc d'identitat femenina (el tennis) en l'àmbit públic. En aquest sentit, l'autora expressa literàriament una experiència social —no només personal— d'una part de dones d'aquella època. Certament, l'associacionisme femeni català dels anys vint acomplí un paper essencial en oferir un espai de relació que arriba a transgredir les relacions de gènere vigents que afectaven tant l'àmbit públic com privat de la societat.

S'ha constatat també la divisió del treball en funció de les relacions de gènere. En l'espai domèstic les relacions patriarcal i de gènere vigents són paleses, entre d'altres, a través del cap de família (atribuït als homes en totes les situacions afectives entre homes i dones, malgrat l'existència de situacions en què les dones —soles— assumeixen també aquest rol) i la mestressa de casa (les dones són les protagonistes indiscutibles del treball reproductiu, tot i que les novel·les emfasitzen una variant del model tradicional: les mestresses de casa presents en el mercat laboral). Pel que fa al treball remunerat, s'ha comprovat, especialment en la segona generació, una segregació ocupacional en funció del

gènere, la precarietat de les condicions socials de la feina en el domicili i els obstacles que tenen les dones no qualificades professionalment a l'hora d'accedir al mercat laboral. Tant una novel·lista com l'altra defensen el treball remunerat femení, considerat indispensable per a la seva independència econòmica i, consegüentment, per la seva integritat «moral», tot i que el context social i el seu univers mental diferent determina el tractament distint que donen al tema.

D'altra banda, els condicionaments socials i familiars determinen els nivells educatius assolits per les dones. No obstant les diferències d'actitud i mentalitat respecte a aquesta qüestió, les dues autores coincideixen a criticar l'educació femenina dirigida exclusivament cap al matrimoni i a mostrar-se partidàries d'assumir la solitud voluntària si el matrimoni no convé.

Per últim, l'anàlisi ens posa de relleu que la sexualitat és percebuda i viscuda de manera diferent gràcies possiblement als significatius canvis culturals que s'endeguen en la societat catalana de les dècades de 1920 i 1930. A grans trets, se'ns transmet un estat d'opinió generalitzada de rebuig a transgredir la norma social. En efecte, la ideologia burgesa catòlica de Monserdà determina la bona dosi d'ètica sexual cristiana que manifesta la seva protagonista i una repressió sexual latent fruit del context històric, que es tradueix en la novel·la en una sexualitat encaminada solament a la reproducció, principal identitat personal i social de les dones de l'època. En contraposició, Vernet planteja el tema obertament en un espai d'esbarjo ciutadà utilitzat per gent jove, evidenciant la sexualitat en el seu vessant sensual i com és percebuda, viscuda i conceptualitzada per les noies i els nois d'aquella època, i es converteix en un dels eixos vertebradors i innovadors del discurs social i literari de l'autora. És més, cal recordar potser que en la novel·la una de les protagonistes utilitza un espai (qualificat com «niu d'amor») on s'estableixen relacions sexuals al marge del matrimoni. I, sobretot, que el model de dona proposat per l'autora es caracteritza per la seva manca d'identitat sexual, és a dir, per la seva asexualitat.

Conclusions

Es pot afirmar que la percepció de l'espai urbà viscut per les dones està determinada per cinc variables: les traves socials per raons de gènere, la classe social, el nivell sociocultural, l'edat i la fase del cicle de vida. Malgrat els canvis legislatius i jurídics arran de la Segona República, tant l'estructura patriarcal com la del sistema de gèneres condicionaran les pràctiques espacials femenines en endinsar-se, superposar-se i determinar l'esfera de la producció i de la reproducció. El context republicà solament va afavorir una petita transformació en les relacions de gènere en la mesura que va permetre a un sector de dones percebre i viure la independència econòmica i personal en allunyar-les, en part, del domini patriarcal familiar.

La investigació ha fet palesa la pluralitat de la realitat femenina en els comportaments espacials i en les representacions mentals sobre la ciutat, la qual cosa ha implicat també conèixer i reconèixer les variacions a través del temps en la construcció del gènere i ha permès constatar les diferències generacionals

en la mobilitat geogràfica. També s'ha comprovat que la variable edat condiona menys la mobilitat femenina que no pas la fase del cicle de vida, la classe social i l'activitat econòmica. Sols la variable ètnia no s'ha pogut demostrar, ja que no hi ha cap personatge que respongui a aquesta característica, encara que és un indicador que cal tenir en compte en altres estudis.

Si bé és cert que l'espai domèstic és viscut per les dones com el més segur i proper del paisatge urbà, creiem que la manera d'identificar-se i viure'l és diferent segons el tipus de dona a què ens referim. A banda de la classe social, les connotacions afectives són distintes si comparem les dones joves-solteres-mestresses de casa i les que treballen fora de la llar o dins, d'una banda; i, de l'altra, les casades-mestresses de casa i les casades que treballen a la llar. La diferència rau tant en la naturalesa dels actes realitzats com en la manera com són viscuts. Ara bé, resta en l'aire la qüestió següent: la identificació de les dones amb l'espai domèstic i el seu entorn, és l'expressió de la seva pròpia identitat i autonomia? o més aviat és el resultat del pes històric de les relacions patriarcals i de gènere vigents? Per resoldre aquesta problemàtica s'hauria de traduir en indicadors apropiats i operatoris les representacions mentals no tan sols per raó de gènere, sinó també perquè cal estudiar les desiguals experiències espacials de les dones, ja que són la base de la seva desigualtat i diversitat.

Se'ns ha confirmat que l'espai urbà, des del punt de vista de les relacions de gènere, també pot ser base de poder i d'identitat femenina, tal com opinen Karsten i Meertens (1991-1992). En efecte, en la nostra recerca, la primera generació d'escriptores (Monserdà i Karr) van saber aprofitar el context reformista de la societat catalana per conquerir els seus espais propis de dones durant la primera i la segona dècades del segle XX. En un principi, aquests espais, de caràcter burgès, eren centres pensats per a la millora educativa i professional; a la llarga, es constituïren en focus d'una xarxa social important entre dones. Aparentment, aquests espais no surten del marc de la ideologia de la domesticitat, però acaben afectant les relacions de gènere. Són espais que evolucionen: de centres d'instrucció i esbarjo passen a convertir-se en centres d'organització femenina, dels quals la segona generació (Vernet i Bertrana) s'aprofiten en utilitzar-los de manera natural en la seva vida quotidiana i, posteriorment, en la seva obra literària. Són espais que transcendeixen el seu marc geogràfic propi i es converteixen en l'expressió de la seva pròpia identitat i autonomia, ja que les pràctiques socials que originen suposen que problemes individuals siguin expressats a nivell públic i col·lectiu. I, per tant, promouen la ruptura de l'aïllament de les dones. Tanmateix, aquests espais creats per i per a les dones i la xarxa social que generen permeten qüestionar, un cop més, la rígida separació entre l'espai públic i l'espai domèstic, en vehicular la mirada femenina cap al «món exterior».

Finalment, s'ha confirmat la utilitat de les fonts literàries, juntament amb d'altres, per conèixer una ciutat concreta en un moment donat. La preocupació de moltes escriptores a l'hora d'escriure és el desig que es produeixi una certa reconstrucció històrica, sobretot un ambient urbà determinat. En aquest

sentit, la literatura de dones és prolífica en les seves descripcions de sensacions, colors, olors i impressions de l'escenari urbà. Un escenari urbà on el barri és un concepte clau, ja que és l'espai per excel·lència de la vida quotidiana i, sovint, hi són representats els tipus de gent que hi viuen, i els carrers acostumen a ser reals i existents.

Tot i que el fenomen ciutat s'introdueix de moltes maneres dins la literatura, creiem que tota investigació geogràfica ha de preguntar-se sobre l'elecció de l'entorn concret recreat literàriament per les autores en la mostra de la ciutat, pel com de la representació i del per què (de manera aproximativa) que configura cada visió específica del fenomen urbà (Sturm-Trigonakis, 1996).

La bona novel·la urbana, en definitiva, dóna peu a la reflexió del mateix concepte de ciutat, ja que s'hi descriuen, amb més o menys claredat, les característiques de la vida quotidiana en aquest entorn i els seus problemes, la qual cosa constitueix un testimoni fonamental per qualsevol anàlisi urbana.

Bibliografia

- ALCAÑIZ, M. i altres (1995). *El espacio según el género, ¿un uso diferencial?* Madrid: Universidad Carlos III; Consejería de Presidencia; Dirección General de la Mujer.
- BERTRANA, A. (1973). *Memòries fins al 1935*. Barcelona: Pòrtic.
- (1975). *Memòries del 1935 fins el retorn a Catalunya*. Barcelona: Pòrtic.
- BUTTNER, A. (1985). «Hogar, campo de movimiento y sentido del lugar». A GARCIA RAMON, M.D. (ed.). *Teoría y método en la geografía humana anglosajona*. Barcelona: Ariel, p. 227-241.
- CAMPILLO, X. (1992). *Geografía i Literatura a l'Alt Pirineu Català*. Lleida: Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida. Col. Espai/Temps, 10.
- CARRERAS, C. (1993). *Geografía urbana de Barcelona. Espai mediterrani, temps europeu*. Barcelona: Oikos-Tau.
- CHARLON, A. (1990). *La condició de la dona en la narrativa femenina catalana (1900-1983)*. Barcelona: Edicions 62.
- COMAS D'ARGEMIR, D.; BODOQUÉ, I.; FERRERES, S.; ROCA, J. (1990). *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)*. Barcelona: Alta Fulla.
- COUSTRAS, J. (1988). *Des villes traditionnelles aux nouvelles banlieues. L'espace public en féminin*. París: Sedes.
- DOMÍNGUEZ, P. (1991). «La Segunda República». A ANDERSON, B.; ZINSSER, J. *Historia de las mujeres: una historia propia*. Barcelona: Crítica, p. 634-640.
- DURÁN, M.A.; HERAS, D.; GARCÍA, C.; CAILLAVET, F.; MOYER, M. (1988). *De puertas adentro*. Madrid: Ministerio de Cultura. Instituto de la Mujer.
- FAGNANI, J. (1977). «Activités féminines et transports urbains». *Annales de Géographie*, 477, p. 542-561.
- FOLGUERA, P. (1982). «La presión del espacio urbano sobre la actividad cotidiana de la mujer: espacio interior y exterior». *Estudios Territoriales*, 5, p. 107-124.
- GARCIA RAMON, M.D. (1985). «Nuevos horizontes geográficos en las décadas de los 70 y los 80: hacia una geografía humanística». A GARCIA RAMON, M.D. *Teoría y método en la geografía humana anglosajona*. Barcelona: Ariel, p. 217-226.

- GARCIA RAMON, M.D.; NOGUÉ, J.; ALBET, A.; RIUDOR, L. (1996). «Orientalisme, colonialisme i gènere». *El Marroc sensual i fanàtic* d'Aurora Bertrana». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 29, p. 87-107.
- KARR, C. (1910). *Cultura femenina (Estudis i orientacions)*. Barcelona: L'Avenç.
- KARSTEN, L. (1995). «El paper de les dones en la creació de llocs d'esbarjo: sobre la identitat, les xarxes de relació i el canvi». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, p. 123-133.
- KARSTEN, L.; MEERTENS, D. (1991-1992). «La geografia del gènere: sobre visibilitat, identitat i relacions de poder». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 19-20, p. 181-193.
- MCDONOGH, G.W. (1988). «Ciudades de mujeres: literatura, poder y situación de Barcelona a principios del s. XX». *Estudios Geográficos*, 191, p. 189-208.
- MONK, J.; HANSON, J. (1989). «Temas de geografía feminista contemporánea». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, p. 31-50.
- MONSERDA, D. (1991). *La fabricanta*. Barcelona: Edicions de l'Eixample.
- MURILLO, S. (1996). *El mito de la vida privada. De la entrega al tiempo propio*. Madrid: Siglo XXI.
- NASH, M. (1988). «T treball, conflictivitat social i estratègies de resistència: la dona obrera a la Catalunya contemporània». A NASH, M. (ed.). *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*. Barcelona: Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, p. 153-171.
- NOGUÉ, J. (1983). «De com la literatura pot ser útil a la Geografia: reflexions arran de la lectura d'un llibre». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 3, p. 201-206.
- (1985a). «Un assaig de lectura humanista del paisatge tradicional de la Garrotxa a través de la literatura». *Revista Catalana de Geografia*, 1, p. 9-25.
- (1985b). «Un mètode de treball humanista». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 6, p. 67-80.
- NOGUÉ, J.; VILLANOVA, J.L. (1998). *España en Marruecos (1912-1956) Discursos geográficos e intervención territorial*. Lleida: Milenio.
- RIVERA, M.M. (1990). «Egeria. El viaje». *Textos y espacios de mujeres (Europa, s. IV-XV)*. Barcelona: Icaria, p. 39-50.
- SABATÉ, A.; RODRÍGUEZ, J.; DÍAZ, M.A. (1995). *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género*. Madrid: Síntesis.
- SCANLON, G. (1986). *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974*. Madrid: Akal.
- SEGURA, I. i altres (1988). *Literatura de dones: una visió del món*. Barcelona: LaSal.
- STURM-TRIGONAKIS, E. (1996). *Barcelona. La novel·la urbana (1944-1988)*. Kassel: Reichenberger-Estudis Catalans.
- SUBIRATS, M.; MASATS, M.; CARRASQUER, P. (1992). *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona 1990. Condicions de vida de les dones a la ciutat de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona; Inem; Universitat Autònoma de Barcelona.
- VERNET, M.T. (1986). *Les algues roges*. Barcelona: LaSal.